

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KAYITDIŞI EKONOMİYİ ÖLÇMEYE YÖNELİK AMPİRİK ÇALIŞMA: ELEKTRİK ÜRETİMİ YAKLAŞIMI

Vuslat US*

Özet:

Kayıtdışı ekonomi, gerek Türkiye ekonomisi ve gerekse diğer ülke deneyimleri incelendiğinde, sebepleri, sonuçları ve işleyişi ile oldukça karmaşık bir görünüm içeren, çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Yükselen piyasa ekonomilerinde ve hatta gelişmiş ülkelerde, ekonominin ve istihdamın, özellikle, 1970'lerden itibaren giderek daha yoğun biçimde kayıtdışıya kaydığı dikkati çeken bir unsurdur. Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmeye yönelik çeşitli yaklaşımlar mevcuttur. Bu yaklaşımlar genel olarak, doğrudan, dolaylı ve karma yöntemler olarak adlandırılmaktadır. Doğrudan ölçme yöntemlerinin temelini, kayıtdışı ekonominin tahmininde anket uygulamalarının kullanılması oluşturur. Sözkonusu anketler, hanehalkı anketleri, işyeri anketleri, vergi anketleri, zaman kullanım anketleri gibi anketlerden oluşmaktadır. Dolaylı ölçme yöntemleri ise çeşitlidir. Değişik yöntemlerle hesaplanan GSMH büyüklüklerinin karşılaştırılması, istihdam yaklaşımı, vergi incelemesi yoluyla kayıtdışı ekonominin tespiti, parasalcı yaklaşım gibi yöntemlerden oluşan kayıtdışı ekonomiyi dolaylı yoldan ölçmeye yönelik bu yöntemlerin yanısıra, karma yöntemler olan elektrik tüketimi, inşaat sektöründeki gelişmeler, çimento üretimi ve benzeriye ilişkin veriler yolu ile de kayıtdışı ekonominin büyüklüğü ölçülmeye çalışılmaktadır. Bu çalışmada ise dolaylı yöntemlerden olan elektrik tüketimi yaklaşımı kullanılarak kayıtdışı ekonominin büyüklüğü hesaplanmaktadır. Ancak, çalışma, Türkiye ekonomisinde elektrik tüketiminin kaçak olabileceğini gözönünde bulundurularak, elektrik tüketimi yerine elektrik üretimine ilişkin verilerin kullanılması gerektiğini savunmaktadır. Elde edilen ampirik sonuçlar Türkiye ekonomisinde kayıtdışı kalan ekonomik faaliyetlerin kayıtlı ekonomi içerisindeki payının küçümsenemeyecek boyutta olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kayıtdışı ekonomi, Türkiye ekonomisi, yükselen piyasa ekonomileri, elektrik tüketimi yaklaşımı, elektrik üretimi yaklaşımı,

* Ekonomist, Araştırma ve Para Politikası Genel Müdürlüğü, TCMB, vuslat.us@tcmb.gov.tr.

AN EMPIRICAL STUDY TO MEASURE THE SIZE OF INFORMAL SECTOR IN THE TURKISH ECONOMY: ELECTRICITY PRODUCTION APPROACH

Abstract:

Informal economy exhibits a highly complex structure given both the Turkish as well as the other country experiences. Beginning from 1970s, emerging market economies and even developed economies have increasingly been characterized by unregistered economic activities and informal employment. There are several approaches in order to measure the size of the informal economy. These approaches can be direct, indirect or hybrid. Survey studies like household surveys, corporate surveys, tax surveys, time-use surveys constitute the basis of direct approaches. The various indirect approaches on the other hand are GNP approach, employment approach, tax approach and monetarist approach. Furthermore, hybrid approaches like electricity consumption approach, construction sector developments approach, cement production approach can be utilized in order to measure the size of informal economy. This study by using the electricity consumption approach, measures the size of the informal economy. However, in the view of the possibility that electricity consumption may also be unregistered, the study suggests using data on electricity production. The empirical results show that the share of informal economic activities in the registered economy should not be underestimated.

Keywords: Informal economy, Turkish economy, emerging market economies, electricity consumption approach, electricity production approach

GİRİŞ

Yükselen piyasa ekonomilerinde ve hatta gelişmiş ülkelerde, ekonominin ve istihdamın, özellikle, 1970'lerden itibaren giderek daha yoğun biçimde kayıtdışılaşa kaydığı dikkati çeken bir unsurdur. Ancak, kayıtdışı ekonomi, gerek Türkiye ekonomisi ve gerekse diğer ülke deneyimleri incelendiğinde, sebepleri, sonuçları ve işleyişi ile oldukça karmaşık bir görünüm içeren, çok boyutlu bir yapıya sahiptir.

Kayıtdışı ekonominin genişlemesi, bir taraftan çalışanların güvencesiz kalmasına yol açarken, diğer taraftan kayıtlı ekonomi aleyhinde haksız rekabete yol açmaktadır. En önemlisi ise, vergi gelirleri yoluyla sağlanması beklenen finansman kaynaklarının azalmasına yol açarak, kamu açıklarının büyümesine ve sosyal güvenlik sisteminin bozulmasına sebep olmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de kayıtdışı ekonominin durumuna ilişkin bir değerlendirme sunmak ve bu çerçevede kayıtdışı ekonominin boyutlarını saptamaktır. Bu sebeple, öncelikle, kayıtdışı ekonomi tanımlanacak ve bunu takiben kayıtdışı ekonominin ortaya çıkmasına sebep olan etkenler tartışılacaktır. Sonraki bölümde, Türkiye ekonomisinde kayıtdışı ekonomiyi ölçmeye ilişkin yapılmış önceki çalışmalar

tartışılacaktır. Kayıtdışı ekonomiyi ölçme amacıyla yapılmış çalışmalarda diğer ülke örneklerinin incelenmesinin ardından, ülkemizde kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmeye yönelik yapılan ampirik çalışmaya değinilecektir. Çalışma genel değerlendirme ile sona erecektir.

I) KAYITDIŞI EKONOMİ NEDİR?

Kayıtdışı ekonomi, Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) hesaplarını elde etmede kullanılan ve bilinen istatistiksel yöntemlere göre tahmin edilemeyen gelir yaratıcı ekonomik faaliyetlerin tümü olarak ifade edilmektedir.¹ Bir diğer deyişle, fiilen gerçekleşmiş olmasına rağmen kaydı tutulmayarak, kamu idarelerinin denetimi dışında kalan her türlü ekonomik işlem ve faaliyet kayıtdışı ekonominin tanımını oluşturmaktadır.² Bu tanıma göre, ulusal gelir hesaplarına kayıtlı olmayan faaliyetler, kayıtdışı ekonomiyi teşkil eder. Bu sebeple, resmî GSMH'ye katkıda bulunmayan ekonomik faaliyetlerin tümü kayıtdışı ekonomi olarak tanımlanmaktadır. Bu çerçevede, kayıtdışı ekonomi, ekonomik faaliyetlerin belgeye dayandırılmaması ya da içeriği gerçeği yansıtmayan belgelerle gerçekleştirilerek resmî kurumların bilgisi dışına taşınmasıdır.

Kayıtdışı ekonomiye ilişkin bu farklı tanımlara ek olarak yeraltı ekonomisi, illegal ekonomi, görünmez ekonomi, düzensiz ekonomi, marjinal ekonomi, gölge ekonomi, kayıp ekonomi, karaborsa ekonomisi, gözlenemeyen ekonomi, nakit ekonomisi, gayri resmî ekonomi, beyandışı ekonomi, resmî olmayan ekonomi, gri ekonomi, ikincil ekonomi, ikinci ekonomi, alacakaranlık ekonomisi, paralel ekonomi, vergi dışı ekonomi, gizli ekonomi, kravatsız ekonomi, faturasız ekonomi, kayıp ekonomi, vergisiz ekonomi, saklı ekonomi, yasadışı ekonomi, informal ekonomi, nakit ekonomi, kayıp ekonomi gibi ifadeler de bulunmaktadır.³

Kayıtdışı ekonominin adlandırılmasındaki bu çeşitlilik, kayıtdışı ekonomiyi oluşturan faaliyetlerin içeriğindeki çeşitlilikten kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle, kayıtdışı ekonomi tanımı içerisinde yer alan faaliyetin gizliliği vurgulanmak isteniyorsa, gölge ekonomi, gizli ekonomi, saklı ekonomi, yeraltı ekonomisi, kara ekonomi, alacakaranlık ekonomisi; faaliyetin yasadışılığı vurgulanmak isteniyorsa kara ekonomi, gri ekonomi, illegal ekonomi veya yasadışı ekonomi; faaliyetin devletin bilgisi dışında tutuluyor olması vurgulanmak isteniyorsa gayri resmî, resmî olmayan, informal veya kayıtdışı ekonomi ve son olarak faaliyetin önemsiz olması sebebiyle resmî GSMH kayıtlarında tutulmayışı vurgulanmak isteniyorsa marjinal, ikinci ekonomi, ikincil ekonomi gibi ifadelerle karşılaşmak mümkündür.⁴

II) KAYITDIŞI EKONOMİNİN SEBEPLERİ

Kayıtdışı ekonominin, mali, ekonomik, politik, sosyal, psikolojik ve hukuki birçok sebebi bulunmaktadır. Bu çerçevede, ülkenin ekonomik sistemi ve yapısal

tartışılacaktır. Kayıtdışı ekonomiyi ölçme amacıyla yapılmış çalışmalarda diğer ülke örneklerinin incelenmesinin ardından, ülkemizde kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmeye yönelik yapılan ampirik çalışmaya değinilecektir. Çalışma genel değerlendirme ile sona erecektir.

I) KAYITDIŞI EKONOMİ NEDİR?

Kayıtdışı ekonomi, Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) hesaplarını elde etmede kullanılan ve bilinen istatistiksel yöntemlere göre tahmin edilemeyen gelir yaratıcı ekonomik faaliyetlerin tümü olarak ifade edilmektedir.¹ Bir diğer deyişle, fiilen gerçekleşmiş olmasına rağmen kaydı tutulmayarak, kamu idarelerinin denetimi dışında kalan her türlü ekonomik işlem ve faaliyet kayıtdışı ekonominin tanımını oluşturmaktadır.² Bu tanıma göre, ulusal gelir hesaplarına kayıtlı olmayan faaliyetler, kayıtdışı ekonomiyi teşkil eder. Bu sebeple, resmî GSMH'ye katkıda bulunmayan ekonomik faaliyetlerin tümü kayıtdışı ekonomi olarak tanımlanmaktadır. Bu çerçevede, kayıtdışı ekonomi, ekonomik faaliyetlerin belgeye dayandırılmaması ya da içeriği gerçeği yansıtmayan belgelerle gerçekleştirilerek resmî kurumların bilgisi dışına taşınmasıdır.

Kayıtdışı ekonomiyeye ilişkin bu farklı tanımlara ek olarak yeraltı ekonomisi, illegal ekonomi, görünmez ekonomi, düzensiz ekonomi, marjinal ekonomi, gölge ekonomi, kayıp ekonomi, karaborsa ekonomisi, gözlenemeyen ekonomi, nakit ekonomisi, gayri resmî ekonomi, beyandışı ekonomi, resmî olmayan ekonomi, gri ekonomi, ikincil ekonomi, ikinci ekonomi, alacakaranlık ekonomisi, paralel ekonomi, vergi dışı ekonomi, gizli ekonomi, kravatsız ekonomi, faturasız ekonomi, kayıp ekonomi, vergisiz ekonomi, saklı ekonomi, yasadışı ekonomi, informal ekonomi, nakit ekonomi, kayıp ekonomi gibi ifadeler de bulunmaktadır.³

Kayıtdışı ekonominin adlandırılmasındaki bu çeşitlilik, kayıtdışı ekonomiyi oluşturan faaliyetlerin içeriğindeki çeşitlilikten kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle, kayıtdışı ekonomi tanımı içerisinde yer alan faaliyetin gizliliği vurgulanmak isteniyorsa, gölge ekonomi, gizli ekonomi, saklı ekonomi, yeraltı ekonomisi, kara ekonomi, alacakaranlık ekonomisi; faaliyetin yasadışılığı vurgulanmak isteniyorsa kara ekonomi, gri ekonomi, illegal ekonomi veya yasadışı ekonomi; faaliyetin devletin bilgisi dışında tutuluyor olması vurgulanmak isteniyorsa gayri resmî, resmî olmayan, informal veya kayıtdışı ekonomi ve son olarak faaliyetin önemsiz olması sebebiyle resmî GSMH kayıtlarında tutulmayışı vurgulanmak isteniyorsa marjinal, ikinci ekonomi, ikircil ekonomi gibi ifadelerle karşılaşmak mümkündür.⁴

II) KAYITDIŞI EKONOMİNİN SEBEPLERİ

Kayıtdışı ekonominin, mali, ekonomik, politik, sosyal, psikolojik ve hukuki birçok sebebi bulunmaktadır. Bu çerçevede, ülkenin ekonomik sistemi ve yapısal

özelliklerinin kayıtdışılığı oluşturmada rol oynadığı görülmektedir. Özellikle, istihdam açısından bakıldığında, ekonomide küçük işletmelerin yaygınlığı ile tarım ve hizmetler sektörüne dayalı faaliyetlerin ağırlıkta olması kayıtdışılığa yol açan önemli etkenlerdir. Ekonominin az gelişmişliği, yüksek enflasyon, ekonomi politikaları, istikrarsızlık, krizler, kayıtlı ekonomide istihdam ve gelir imkanlarının kısıtlı ve yüksek maliyetli olması, kayıtdışılığı etkileyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ekonomik sebeplere ek olarak, hızlı nüfus artışı, köyden kente göç ile birlikte oluşan işsizlik ve çarpık kentleşmenin, işgücü piyasasında olumsuzluklara yol açarken kayıtdışı istihdama da zemin hazırlamakta olduğu kaydedilmektedir. Özellikle, yüksek işsizlik oranının sözkonusu olduğu durumlarda, kayıtdışı ekonomiye giriş ve çıkışların daha az maliyette gerçekleşeceği varsayımı altında, kayıtdışı istihdamda büyüme olması muhtemeldir. Buna ek olarak, kişi başına harcanabilir geliri düşük olan ülkelerde, kayıtlı bir işten elde edilen gelir belirli bir yaşam düzeyi için yeterli olmamakta; ikinci bir işte çalışma ise kayıtdışı kalmaktadır.

Emek piyasasındaki kayıtdışılığın bir başka boyutunda, istihdam olanaklarının hızla artan nüfusu karşılamayı ve bu çerçevede gelişen köyden kente hızlı göç ve çarpık kentleşmenin sonucu olarak niteliksiz işgücü ve emek sahiplerinin daha az ücretle ve sosyal güvenceye sahip olmaksızın çalışmaya razı olması neticesinde ortaya çıkan kayıtdışı ekonomik faaliyetler olduğu görülmektedir.

Vergi oranlarının ve kayıtlı faaliyette bulunmanın getirdiği yükümlülüklerin yüksek oluşu; buna karşılık, cezai yaptırımların yeterince caydırıcı olmayışı ve sıkça gerçekleşen vergi afları kayıtdışı ekonomik faaliyetleri teşvik eden bir başka unsurdur.⁵ Bir diğer deyişle, kamunun üretimden vergi ve benzeri şekilde aldığı pay arttıkça, ekonomik birimler faaliyetlerini kısmen ya da tamamen denetim dışında tutmak amacıyla kayıtdışı kalırlar.

Kayıtdışı faaliyetleri etkileyen bir diğer etken ise gelir dağılımı eşitsizliğidir. Gelir dağılımından düşük pay alan kesimin gelir artırmak amacıyla kayıtdışı istihdama arz yaratması durumu kayıtdışılığa konu oluşturmaktadır. Özellikle, kırsal kesimdeki kadın ve çocukların kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir.

1980 sonrasında, özel tasarrufları artırıcı, sermaye birikimini sağlayan ve yatırım maliyetini düşürecek vergisel teşviklere ağırlık verilmesiyle, gerek vergi sisteminin büyük ölçüde bozulması ve gerekse kayıtdışı fonların sisteme girmesi kolaylaştırılarak, kayıtdışı ekonomide büyüme kaydedilmiştir. Özellikle, küreselleşmeye bağlı olarak giderek rekabetçi hale gelen piyasalarda ayakta kalabilmenin gereği olarak maliyet unsuru ön plana çıkmaktadır. Bu sebeplerdir ki küçük ölçekte, fason üretim yapan işletmeler giderek önem kazanmakta; ancak, sözkonusu piyasa yapısı kayıtdışılığa yol açmaktadır.

Kayıtdışılığa sebep olan bir diğer unsur ise yüksek enflasyondur. Bilindiği üzere, yüksek ve süregelen enflasyon, vergi sisteminde adaletsizliklere yol açmaktadır.

Fiyatlar genel düzeyinin artışıyla birlikte nominal gelirleri artan ekonomik birimler, yüksek gelir dilimleri üzerinden vergilendirilmekte; bu sebeple, reel gelirleri artmadığı halde mükelleflerin ödemekle yükümlü olduğu vergi miktarı artmaktadır. Enflasyondan kaynaklanan vergi adaletsizliği ise kayıtdışılığa teşvik unsuru oluşturmaktadır.

Vergiye karşı direnç, kayıtdışılığa sebep olan bir diğer etkidir. Hatalı veya eksik diye nitelendirilebilecek ekonomik ve mali politikalar uygulanması sonucunda vergi gelirlerinin etkin kullanılmadığına dair oluşan inanç, mükelleflerin vergi ödemeye karşı direncini artırmakta; sıkça çıkan vergi afları ise düzenli vergi ödeyen mükellefler aleyhine haksızlığa yol açmaktadır. Bu sebeple, vergi kaçırma ve vergiden kaçınma gibi eğilimler yoluyla kayıtdışı faaliyetlerde artış gerçekleşmektedir.

Vergi sistemindeki adaletsizlikler, kayıtdışı faaliyetlerin artmasına sebep olan bir diğer etkidir. Stopaj usulünde vergilendirme, bir diğer deyişle kaynaktan vergi alımı, servet beyanının kaldırılması ve menkul sermaye iratlarının beyana tâbi olmaktan çıkarılması gibi düzenlemeler, vergilemede adalet ilkesini zedelemekte ve kayıtdışılığa neden oluşturmaktadır. Ayrıca, vergi kanunlarının karmaşık olması ve vergi kanunlarında sıkça gerçekleşen değişiklikler, açıklık ve kesinlik ilkelerine engel teşkil etmektedir. Artan belirsizlik karşısında ise mükelleflerde, vergiye karşı direnç oluşmaktadır. Bir tarafta karışık vergi mevzuatının varlığı, öte yanda, eğitim düzeyinin düşüklüğüne bağlı olarak yeterince yaygınlaştırılamayan vergi bilinci, kayıtdışılığa sebep teşkil etmektedir.

Kayıtdışı ekonomik faaliyetlere sebep oluşturan bir başka unsur ise yasal düzenlemelerin getirdiği vergi dışı mali yüklerdir. Sosyal güvenlik primleri, iş ve işçi sağlığı ile ilgili yasal düzenlemeler, çevrenin korunması için alınması gereken önlemler, işverenler için maliyet yükseltici nitelikte olup kayıtdışılığa teşvik etmektedir. Yasal düzenlemeler, rekabetçi piyasa koşulları altında çalışmak zorunda olan işletmelere ilave mali yükler getirmekte; maliyet unsurunu ön planda tutan işletmeler ise sözkonusu yasal düzenlemelere tâbi olmamak için kayıtdışı çalışmayı tercih edebilmektedir.

Özetle, kayıtdışı ekonominin oluşmasında, yüksek enflasyon ve ağır vergi yüküyle karşı karşıya olan nispeten düşük gelirli kesimin, rekabetçi piyasa koşullarında, karmaşık yasal düzenlemelere tâbi olmama isteği sözkonusudur. Unutulmaması gereken bir diğer husus ise, sözkonusu isteğin gerek arz ve gerekse talep yönlü olduğudur. Bir diğer deyişle, işçi-işveren ilişkisinde gerek işçi ve gerekse işveren kayıtdışı istihdamı tercih ederken, alıcı-satıcı ilişkisinde gerek alıcı ve gerekse satıcı açısından kayıtdışı faaliyette bulunmak mevcut koşullar altında lehte bir davranışa dönüşmektedir.

III) TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KAYITDIŞI EKONOMİYİ ÖLÇMEYE İLİŞKİN YAPILMIŞ ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

Türkiye ekonomisinde kayıtdışılıkla ilgili olarak yapılmış pek çok çalışma mevcuttur. Farklı yöntemler esas alınarak yapılmış sözkonusu çalışmalarda, kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin değişik rakamlar elde edilmiştir. Bir başka deyişle, kayıtdışı ekonominin büyüklüğü gerek kullanılan yöntem, gerek eldeki verilerin yetersizliği ve gerekse çalışmaya konu olan döneme göre çeşitlilik göstermektedir.

Bu çerçevede, Türkiye’de kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmeye yönelik yapılmış geçmiş çalışmalar aşağıda özetlenmektedir (Tablo : 1). Bu çalışmalardan elde edilen sonuç, ülkemizde kayıtdışı ekonominin boyutlarının küçümsenmeyecek bir düzeye ulaştığıdır. Şu da bir gerçektir ki, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün tahmininde ortaya çıkan rakamın nispeten küçük oluşu yöntemin güvenilirliğini azaltmakta; kayıtdışı ekonomiye ilişkin rakamın büyüklüğü ise çalışmanın inanılabilirliğini artırmaktadır. Nitekim, rakamın büyüklüğünün tercih edilir oluşu yönündeki eğilim, ekonomik birimler açısından haklı çıkarılabilir. Türkiye ekonomisinde özellikle 1980’li yıllardan itibaren varlığını önemli ölçüde hissettiren ve toplumun giderek artan oranda bir kesimi tarafından üzerinde düşünülen bir konu haline gelen kayıtdışı ekonomi, büyüklüğü hangi yöntemle hesaplanırsa hesaplansın, boyutları itibariyle rakamsal büyüklüğünü aşan bir noktaya ulaşmıştır.

Tablo : 1

Türkiye Ekonomisinde Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünü Ölçmeye Yönelik Yapılmış Önceki Çalışmalar

Çalışma	Tahmin Yöntemi	Analiz Dönemi	Kayıtdışı Ekonomi/GSMH (%)
Çetintaş ve Vergil (2003)	Ekonometrik Yaklaşım	1971-2000	18-30
Öğünç ve Yılmaz (2000)	Sabit Oran Yaklaşımı	1960-1998	0-46
	Sabit Oran Yaklaşımı	1971-1999	11-22
İlgin (2002)	Sabit Oran Yaklaşımı	1968-2001	31-84
	Vergi Yaklaşımı	1985-2001	26-184
Temel, Şimşek ve Yazıcı (1994)	Vergi Yaklaşımı	1984-1991	8-45
	Sabit Oran Yaklaşımı	1970-1992	0-26
	İşlem Hacmi Yaklaşımı	1970-1992	0-26
	Ekonometrik Yaklaşım	1975-1992	6-20

IV) KAYITDIŞI EKONOMİYİ ÖLÇMEYE İLİŞKİN YAPILMIŞ ÇALIŞMALARDA DİĞER ÜLKE ÖRNEKLERİ

Kayıtdışı ekonomi üzerindeki en eski çalışmalar, az gelişmiş ülkelerdeki kayıtdışılığın incelenmesiyle başlamıştır. Nitekim, kayıtdışılık, ekonomilerin gelişme

sürecinde, kaçınılmaz bir aşama olarak karşımıza çıkmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde, kayıtdışı ekonomik faaliyetler, vergiden kaçma güdüsünün bir sonucu olarak ele alınmıştır (De Soto, 1989; Sethuraman, 1981). Öte yandan, gelişmiş ülkelerde kayıtdışı ekonominin incelenmesine yeterince ağırlık verilmemesinde, sözkonusu faaliyetlerin gelişmekte olan ülkelerde, işsizlik ve fakirlikle savaşa geçici bir çözüm olarak ortaya çıkışı etkili olmuştur (Marcelli, Pastor ve Joassart, 1999).

Gábor (1989), Macaristan'daki kayıtdışı ekonomik faaliyetlere ilişkin yapmış olduğu çalışmada, kayıtlı ve kayıtdışı ekonominin farklı prensip ve düzenlemelere göre işlediğini belirtmiştir. Buna göre, kayıtlı ekonomi, merkezi otorite altında büyük ölçekte çalışan üretim birimlerinden oluşmakta; kayıtdışı ekonomide ise küçük ölçekte, özel işletmelerin yer aldığı görülmektedir. Bu çerçevede, Macaristan'daki ikili yapı, sosyalist rejim altında işleyen kayıtlı ekonomi ve sözkonusu kayıtlı sektörün talebi karşılayamayışı sebebiyle oluşmuş kayıtdışı kapitalist düzenden oluşmaktadır. Ancak, kronik kıtlık yaşanan kayıtlı ekonomide, kayıtdışı sektörün varlığı kıtlığı artırmakta; dolayısıyla kayıtdışı ekonomi serbest piyasa koşullarında çalışmayan kayıtlı ekonomide maliyet yönlü baskı yaratmaktadır. Öte yandan, kayıtdışı ekonomide faaliyet gösteren üreticilerde stoklama eğilimi artmakta; bu sebeple, kronik kıtlığın boyutlarında artış yaşanmaktadır.

Barthelemy (1989), Fransa'daki kayıtdışılığı inceleyen çalışmasında kayıtdışı ekonominin istihdam boyutuna değinmiş ve parasalcı yaklaşım yolu ile yapılan tahmin ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün GSMH'ye olan oranının yüzde 6.7 civarında olduğunu belirtmiştir.

O'Higgins (1989) İngiltere için yapmış olduğu çalışmasında kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün GSMH'ye oranının yüzde 5 civarında olduğunu kaydetmiştir. Buna ek olarak, sözkonusu çalışmada ifade edilen bir diğer görüş İngiltere'deki kayıtdışılığın 1970'li yılların başlarında büyümekte olduğu; 1970'li yılların ikinci yarısında ise kayıtdışı ekonominin büyüme oranının daha durağan bir görünüm sergilediğidir.

Langfeldt (1989) eski Batı Almanya ekonomisinde kayıtdışılığı incelemek üzere yaptığı çalışmada, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün GSMH'ye oranının yüzde 27 civarında olduğunu belirtmiştir. Ancak, sözkonusu çalışmada, tahminlerin çok güvenilir olmadığı; öte yandan, Almanya'daki kayıtdışılığın ise endişe verici boyutlarda olduğu belirtilmiştir.

Schneider ve Enste (1998) çeşitli Avrupa ülkelerinde ve ABD ile Japonya'da nakit para talebi yaklaşımı yolu ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçen çalışmalarında Yunanistan ve İtalya için sözkonusu büyüklüğün yüzde 27-30 civarında olduğunu tahmin etmiştir. Buna karşılık, İspanya, Portekiz, ve Belçika için bu rakam yaklaşık yüzde 20-24, İsveç, Norveç ve Danimarka için yüzde 18-23 ve son olarak İrlanda, Fransa, Hollanda, Almanya ve İngiltere için ise yüzde 13-16 arasında bulunmuştur. ABD, Japonya, Avusturya ve İsviçre için elde edilen tahmin kayıtdışı

ekonominin büyüklüğünün yaklaşık yüzde 8-10 olduğu yönündedir. Ayrıca, Batı Avrupa ülkeleri ve ABD'de kayıtdışı ekonominin büyüme hızı incelendiğinde, nakit para talebi yaklaşımı yoluyla elde edilen tahminler analiz edilen ülkelerden İsveç, Danimarka, Norveç, Almanya, ABD ve İsviçre'de 1960-1995 döneminde artan oranda bir kayıtdışılığın gerçekleştiğini göstermektedir (Tablo : 2).

Tablo : 2
Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğü-Batı Avrupa
Ülkeleri ve ABD Örneği

Ülkeler	1960	1995
İsveç	%2	%16
Danimarka	%4.5	%17.5
Norveç	%1.5	%18
Almanya	%2	%13.2
ABD	%3.5	%9.5
Avusturya	%0.5	%7
İsviçre	%1	%6.7

Kaynak: Schneider ve Enste (1998)

Buna ek olarak, adı geçen çalışmada, elektrik talebi yaklaşımı yolu ile gelişmekte olan ülkelerde ve geçiş ekonomilerinde kayıtdışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilmiştir. Bu çerçevede, Nijerya, Mısır gibi Afrika ülkelerinde kayıtdışı ekonominin büyüklüğü yüzde 76 civarında iken, geçiş ekonomilerinden olan Macaristan, Bulgaristan, Polonya, Romanya, Slovakya ve Çek Cumhuriyeti'nde yüzde 7-28 arasında değişmektedir. Hong Kong, Singapore gibi Asya ülkelerinde ise kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün yüzde 13 civarında olduğu görülmektedir.

V) ELEKTRİK ÜRETİMİ YAKLAŞIMI İLE KAYITDIŞI EKONOMİNİN TAHMİNİ

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmede dolaylı yöntemlerden olan elektrik tüketimi yaklaşımında, elektrik tüketiminin ekonomik faaliyetlerle bire bir ilişkili olduğu varsayılmakta; buna göre, elektrik tüketimi verilerine dayanılarak hesaplanan ekonomik faaliyetler ile gerçekleşen ekonomik faaliyetler arasındaki farkın kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin büyüklüğünü yansıttığı varsayılmaktadır.

Türkiye ekonomisinde kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmek amacıyla elektrik tüketimi yaklaşımı uygulanması ile ilgili hatırlatılması gereken önemli husus,

elektrik tüketiminin kaçak olabileceği gözönünde bulundurularak, elektrik tüketimi yerine elektrik üretimine ilişkin verilerin kullanılmasının gerekliliğidir. Bu sebeptendir ki ekonomik literatürde elektrik tüketimi yaklaşımı olarak kabul edilen yöntem bu çalışmada elektrik üretimi yaklaşımı olarak ifade edilmektedir.

Elektrik tüketimi yaklaşımında çeşitli yöntemler mevcuttur. Aşağıdaki bölümde, sözkonusu yöntemlere ilişkin Türkiye uygulamasına yer verilmektedir.

A) Basit Elektrik Üretimi Yaklaşımı

Kaufmann ve Kaliberda (1996) tarafından geliştirilen, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmeye ilişkin bir yöntem olan basit elektrik tüketimi metoduna göre, elektrik tüketim miktarı, ekonomik faaliyetlerin en iyi göstergesi sayılmaktadır. Bu sebeptendir ki, elektrik tüketiminin gelire olan esnekliğinin bire eşit olduğu varsayılmıştır. Bu varsayımdan hareketle, elektrik tüketim miktarı artış hızının GSMH artış hızına eşit olacağı; bu eşitlik varsayımı altında tahmin edilen GSMH ile resmî GSMH arasındaki farkın ise kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü yansıtacağı düşünülmektedir.

Bu çerçevede, 1978-2000 döneminde, milyon kwh cinsinden ifade edilen elektrik üretimi serisinin yıldan yıla olan artış hızı hesaplanmış; 1987 sabit fiyatlarıyla GSMH serisine dayanılarak reel GSMH endeksi oluşturulmuştur (Tablo : 3).⁶⁷

Elektrik üretimi artış hızı ile ekonomik faaliyetlerin artış hızının aynı olacağı varsayımı altında, tahmin edilen reel GSMH endeksi hesaplanmış; tahmin edilen GSMH endeksi ile gerçekleşen reel GSMH endeksi arasındaki farkın kayıtdışı ekonomi endeksini oluşturduğu düşünülmüştür. Buna göre, kayıtdışı ekonominin GSMH içindeki payı dönem içerisinde ortalama olarak 4,38 olarak gerçekleşmiştir. 1994 ve 1999 yıllarına ilişkin olarak kayıtdışı ekonominin GSMH'ye oranı oldukça kaydedeğer olup yaklaşık yüzde 13 ve yüzde 12 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo : 3
Basit Elektrik Tüketim Yöntemi ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi

Yıl	GSMH*	Elektrik Üretimi (milyon kwh)	Gerçekleşen Reel GSMH Endeksi	Elektrik Üretimi Artış Hızı	Tahmin Edilen Reel GSMH Endeksi	Kayıtdışı Ekonomi Endeksi	Kayıtdışı Ekonomi/GSMH*
1978	52582	21726	62				
1979	52324	22522	62	4	64	3	4
1980	50870	23275	60	3	64	4	6
1981	53317	24673	63	6	64	1	1
1982	54963	26552	65	8	68	3	4
1983	57279	27347	68	3	67	-1	-1
1984	61350	30613	73	12	76	3	5
1985	63989	34219	76	12	81	5	7
1986	68315	39695	81	16	88	7	9
1987	75019	44353	89	12	90	2	2
1988	76108	48048	90	8	96	6	7
1989	77347	52044	91	8	97	6	7
1990	84592	57543	100	11	101	1	1
1991	84887	60246	100	5	105	4	4
1992	90323	67342	107	12	112	5	5
1993	97677	73808	115	10	117	2	1
1994	91733	78321	108	6	123	14	13
1995	99028	86247	117	10	119	2	2
1996	106080	94862	125	10	129	3	3
1997	114874	103296	136	9	137	1	1
1998	119303	111022	141	7	146	5	3
1999	112044	116440	132	5	148	15	12
2000	119145	124922	141	7	142	1	1

Kaynak: TCMB, World Development Indicators

* 1987 Sabit Fiyatları ile hesaplanmış

Öte yandan, 1983 yılında kayıtdışı ekonominin eksi değerde çıkmış olması ise, elektrik tüketimi metoduna getirilen eleştirileri haklı çıkarmaktadır: Tek başına elektrik tüketimi ekonomik faaliyetlere ilişkin yeterli bir gösterge sayılamaz. Buna ek olarak, elektrik tüketiminin gelir esnekliği, gerek zaman içerisinde ve gerekse ülkeden ülkeye

değişim göstermektedir. Son olarak ise, elektrik tüketimi teknolojik ilerleme sonucu daha verimli düzeyde gerçekleşmektedir. Bu sebeple, elektrik tüketiminin gelir esnekliğinin bire eşit olduğu varsayımı gerçekdışı olabilmektedir. Son olarak ise, kaçak elektrik tüketimi olabileceği varsayımı altında elektrik üretimine ilişkin kullanılan verilerin güvenilirliği, sözkonusu ölçümlerde de kaçak olabileceği ihtimali sebebiyle tartışmalıdır (Schneider ve Enste, 2000).

B) Değiştirilmiş Elektrik Üretimi Yaklaşımı

Basit elektrik tüketimi metoduna getirilen bu haklı eleştiriler nedeniyle, sözkonusu metod değiştirilmiş; değiştirilmiş toplam elektrik tüketimi metodunda elektrik tüketiminde gerçekleşen değişikliklerin toplam ekonomik faaliyetler dışında değişkenlerden etkilenip etkilenmediği araştırılmıştır (Eilat ve Zinnes, 2000). Buna göre, elektrik tüketimindeki değişimlerin, elektrik fiyatları, GSMH, imalat sanayi katma değeri gibi toplam ekonomik faaliyetlere ilişkin değişkenlere bağlı olabileceği düşünülmektedir. Regresyon analizi sonucu elde edilen elektrik tüketimi denkleminin hata terimlerinin ise kayıtdışı kalan ekonomik faaliyetleri içerdiği öngörülmektedir.

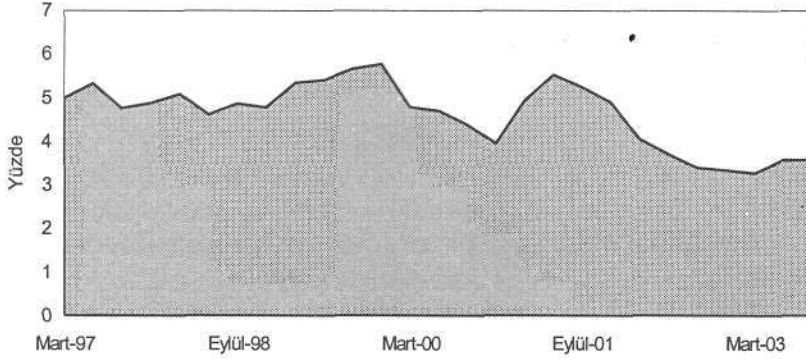
Bu çerçevede, 1997 yılı ilk çeyreğinde toplam ekonomik faaliyetler 100 olarak kabul edilmiş; sonraki dönemlere ilişkin olarak ise aşağıdaki formüle göre toplam ekonomik faaliyetler serisi türetilmiştir. Buna göre,

$$TEF_t = TEF_{t-1} * (1 + \frac{e_t}{\eta})$$

şeklinde ifade edilen denklemde, TEF_t , t zamanındaki toplam ekonomik faaliyetleri, η elektrik üretimi gelir esnekliğini, e_t ise t zamanındaki hata terimini, bir diğer deyişle, toplam ekonomik faaliyetlerin artış hızını göstermektedir. Toplam ekonomik faaliyetlere ilişkin olarak türetilen bu seriden yüzdelik değişim alınması sureti ile değişim hızının hesaplanmasının ardından sabit fiyatlarla GSMH'de kaydedilen değişim hızının yüzdelik değişimlerinin alınması sonucunda, iki değişim hızının arasındaki fark kayıtdışı ekonominin büyüme hızını göstermektedir. Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün başlangıç değerine ilişkin olarak ise yargıya dayalı bir değer belirlemek mümkündür.

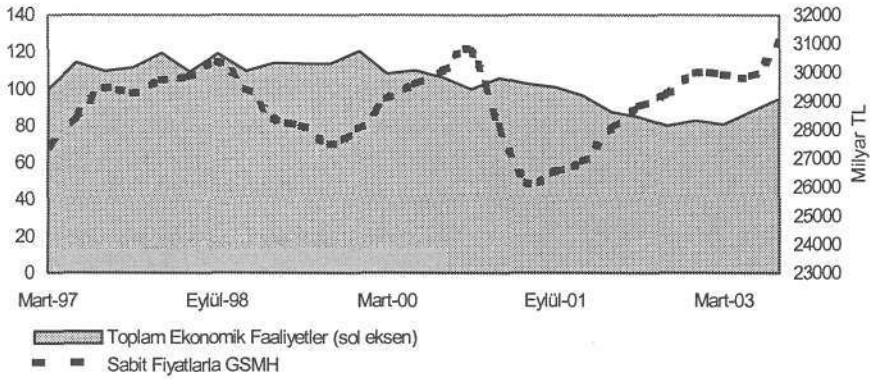
Bu çerçevede, 1997 yılı ilk çeyreğine ilişkin olarak kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün GSMH'ya oranının yüzde 5 civarında olduğu varsayılarak kayıtdışı ekonominin başlangıç değerine ilişkin bir büyüklük belirlemek olası görülmektedir. Serinin sonraki yıllara ait değerlerini hesaplamada ise, önceden bulunmuş olan değişim hızlarından yararlanılır (Grafik : 1-2).

Grafik : 1
Değiştirilmiş Elektrik Tüketimi Yöntemi ile Kayıtdışı Ekonominin
Büyükliğünün Ölçülmesi

Kaynak: TCMB

Grafik : 2
Değiştirilmiş Elektrik Tüketimi Yöntemi ile Toplam Ekonomik Faaliyetler ve
Sabit Fiyatlarla GSMH

Kaynak: TCMB

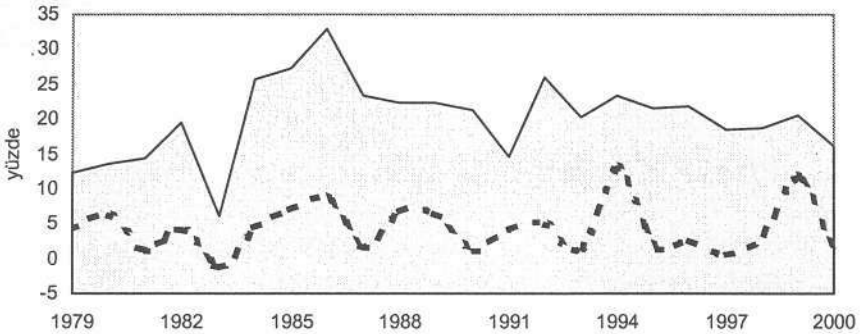
Bu yöntemle hesaplanan kayıtdışı ekonomi/sabit fiyatlarla GSMH oranının ortalama olarak 4.6 olduğu görülmektedir. Buna ek olarak, özellikle, 90lı yılların sonları ile 2000li yılların başlarında daha yüksek seviyede olan kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün 2001 yılı Eylül ayından itibaren bir gerileme gösterdiği ve ortalama olarak yüzde 3.5 civarında kalarak daha istikrarlı bir görünüme kavuştuğu gözlenmektedir.

Değiştirilmiş toplam elektrik tüketimi yöntemi ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün ölçülmesi konusunda getirilebilecek bir eleştiri sözkonusu yöntem ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün hesaplamasının önemli ölçüde yargısal olarak belirlenen başlangıç değerine bağlı olduğudur. Analizden de görülebileceği üzere, kayıtdışı ekonominin dönem ortalaması büyüklüğü olan yüzde 4.6 rakamı başlangıç değeri olarak bulunan yüzde 5 rakamına oldukça yakındır. Bu sebeple, değiştirilmiş toplam elektrik tüketimi yöntemi ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmekten çok kayıtdışı ekonominin gelişimine ilişkin inceleme yapmak daha yararlı olacaktır.

C) Karma Elektrik Üretimi Yaklaşımı

Gerek basit gerekse değiştirilmiş elektrik tüketimi yaklaşımının kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin vermekte olduğu rakamları daha sağlıklı yapıya kavuşturmak amacıyla her iki yöntemin harmanlanması düşünülmüş; bu sebeple, değiştirilmiş toplam elektrik tüketiminden elde edilen esneklik değerlerinin kullanılması ile basit toplam elektrik tüketimi yaklaşımı yoluyla kayıtdışı ekonominin büyüklüğü hesaplanmıştır. “Karma” yöntem olarak adlandırılabilir bu yöntem ile 1979-2000 yılları arasında kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün ortalama yüzde 20, 1998-2003 döneminde ise sözkonusu ortalamanın yüzde 24 olduğu görülmektedir (Grafik : 3, Tablo : 4-5).

Grafik : 3
Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesinde Karşılaştırmalı İnceleme

— Kayıtdışı/GSMH (Karma)
- - Kayıtdışı/GSMH (Basit)

Kaynak: TCMB, World Development Indicators

Tablo : 4

Karma Yöntem ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi, 1978-2000

Yıl	GSMH*	Elektrik Üretimi (milyon kwh)	Gerçekleşen GSMH Endeksi	Elektrik Üretimi Artış Hızı	Tahmin Edilen GSMH Endeksi	Kayıtdışı Ekonomi Endeksi	Kayıtdışı Ekonomi/ GSMH*
1978	52582	21726	62				
1979	52324	22522	62	4	71	9	12
1980	50870	23275	60	3	70	9	13
1981	53317	24673	63	6	74	10	14
1982	54963	26552	65	8	81	16	20
1983	57279	27347	68	3	72	4	6
1984	61350	30613	73	12	98	25	26
1985	63989	34219	76	12	104	29	27
1986	68315	39695	81	16	120	40	33
1987	75019	44353	89	12	116	27	23
1988	76108	48048	90	8	116	26	22
1989	77347	52044	91	8	118	26	22
1990	84592	57543	100	11	127	27	21
1991	84887	60246	100	5	117	17	15
1992	90323	67342	107	12	144	37	26
1993	97677	73808	115	10	145	29	20
1994	91733	78321	108	6	142	33	23
1995	99028	86247	117	10	149	32	21
1996	106080	94862	125	10	160	35	22
1997	114874	103296	136	9	167	31	19
1998	119303	111022	141	7	173	32	19
1999	112044	116440	132	5	167	34	20
2000	119145	124922	141	7	168	27	16

Kaynak: TCMB, World Development Indicators

*1987 Sabit Fiyatları ile hesaplanmış

Tablo : 5
Karma Yöntem ile Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünün Ölçülmesi, 1997-2003

Yıl	GSMH*	Elektrik Üretimi (milyon kwh)	Gerçekleşen GSMH Endeksi	Elektrik Üretimi Artış Hızı	Tahmin Edilen GSMH Endeksi	Kayıtdışı Ekonomi Endeksi	Kayıtdışı Ekonomi/GSMH*
1998	119303	9260	100	7	123	23	23
1999	112044	9713	94	5	118	24	26
2000	119145	10406	100	7	119	19	19
2001	107783	10257	90	-1	95	4	5
2002	116166	10797	97	5	108	11	11
2003	91860	11659	77	8	126	49	64

Kaynak: TCMB

*1987 Sabit Fiyatları ile hesaplanmıştır

SONUÇLAR

Kayıtdışı ekonomi, tanımlaması oldukça güç içiçe geçmiş çeşitli faaliyetlerden oluşmaktadır. Çok çeşitli ölçüm yöntemleri birbirlerinden farklı sonuçlar içermekte; dolayısı ile, bu yöntemler, kayıtdışına ilişkin yanıltıcı bilgiler verebilmektedir. Bu çalışmada ulaşılan nokta kısaca özetlenecek olursa, elektrik üretimi yöntemleri ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün incelenmesinde, yöntemin ekonomik faaliyetlerin elektrik üretimine dayalı olduğu varsayımının oldukça kısıtlayıcı olduğunu belirtmekte fayda vardır. Hanehalkı üretimi ile kayıtdışı kalan faaliyetlerde, sözkonusu faaliyet ile elektrik üretimi arasında bire bir ilişki gözlemlenmek mümkün olmayabilir. Yıldan yıla üretim teknolojisinde gerçekleşen verimlilik artışları ve yeni enerji kaynakları kullanımı, elektrik üretimi-toplam ekonomik faaliyetler ilişkisinin kopmasına neden olmaktadır. Nitekim, değiştirilmiş elektrik üretimi yaklaşımı ile yapılan regresyon analizi, GSMH'de gerçekleşen 1 birim artışın elektrik üretiminde 0.26 birim artışa sebep olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede, toplam ekonomik faaliyetlerin oluşumunda elektrik dışında girdilerin kullanılmakta olduğu gözardı edilmemesi gereken bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye ekonomisinde kayıtdışı kalan ekonomik faaliyetlerin kayıtlı ekonomi içerisindeki payına ilişkin tek bir rakam vermek mümkün gözükmemektedir. Enflasyonun düşürülmesinde oldukça büyük başarıların elde edildiği böyle bir dönemde para politikasının etkinliğinin devamı ve dolayısı ile sürdürülebilir düşük enflasyon ortamının oluşması, mali baskınlığın azalması ile gerçekleşebilir. Mali baskınlığın azalması ise bütçe gelir ve giderlerinin daha sağlıklı bir yapıya kavuşmasını gerektirmektedir. Mali uyum olarak da adlandırılabilir bu süreçte en önemli önkoşullardan birisi kayıtdışı faaliyetlerin kayıt altına alınmasıdır. Ancak, altı çizilmesi gereken bir husus, mali politikanın etkinliğinin kayıtdışı ekonomi

ile sarmal bir ilişki içinde olduğudur. Bir diğer deyişle, kayıtdışı ekonomi kontrol altına alındıkça mali yapının düzelmesi ve mali yapı düzeldikçe kayıtdışı ekonomide daralma meydana gelmesi beklenmektedir. Bu sebeple, önümüzdeki dönemde, kayıtdışı ekonomi ile mücadele, düşük enflasyonla sürdürülebilir büyümeyi sağlamada en önemli önceliklerden olmalıdır.

SONNOTLAR

- ¹ Çiloğlu (1998)
- ² Sarılı (2002)
- ³ DPT (2001), Gümüş (2000), Sarılı (2002)
- ⁴ Gümüş (2000)
- ⁵ Türk Vergi Hukukunda, 1960-1992 döneminde, 15 defa vergi affı gerçekleştirilmiştir (DPT, 2001).
- ⁶ Reel GSMH endeksi oluşturulmasının amacı örnek alınan çalışmada kullanılan GSMH endeksinin Türkiye için bulunamamış olmasıdır (Kaufmann ve Kaliberda, 1996). Bu sebeple, yapılan hesaplamalarda, 1978-2000 döneminde 1990 yılının baz yılı olduğu kabul edilmiş; 1990 yılında gerçekleşen GSMH rakamının diğer yıllara bölünmesi ile elde edilen serinin 100 ile çarpılması sonucu reel GSMH endeksi oluşturulmuştur.
- ⁷ World Development Indicators veri tabanından temin edilen elektrik üretimi serisi ancak 2000 yılına kadar mevcuttur. Bu sebeple, incelemede sözkonusu serinin kullanılması ile güncel bir analiz yapmak mümkün olmamıştır. Öte yandan diğer yıllara ilişkin elektrik üretimi serisi TCMB evds veri tabanından elde edilmiştir.

KAYNAKÇA

- BARTHELEMY, P. "The Underground Economy in France", *The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion*, Cambridge University press, NY, 1989.
- ÇETİNTAŞ, H ve H. VERGİL. "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Tahmini", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4(1), 2003.
- ÇİLOĞLU, İ. "Kayıt Dışı Ekonominin İşleyişi ve Kamu Bütçesine Etkisi", *Hazine Dergisi*, Sayı. 11, 1998.
- DE SOTO, H. *The Other Path: The Invisible Revolution in the Third World*, Harper and Row, NY, 1989.
- DPT *Kayıtdışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, 2001.
- EILAT, Y. ve C. ZINNES. "The Evolution of the Shadow Economy in Transition Countries. Consequences for Economic Growth and Donor Assistance", *CAER Discussion Paper No. 83*, 2000.
- GABOR, I.R. "Second Economy and Socialism: The Hungarian Experience" *The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion*, Cambridge University Press, NY, 1989.
- GÜMÜŞ, T. "Dışsallık ve Kayıtdışı Ekonomi Kavramına İlişkin Bir Değerlendirme", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve idari bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(3), 2000.

- ILGIN, Y. "Kayıtdışı Ekonomiyi Tahmin Yöntemleri ve Türkiye'de Durum", *DPT Planlama Dergisi*, Özel Sayı, 2002.
- KAUFMANN, D. ve A. KALIBERDA. "Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economies: A Framework of Analysis and Evidence", *World Bank Policy Research Working Paper* No. 1691, 1996.
- LANGFELDT, E. "The Underground Economy in the Federal Republic of Germany: A Preliminary Assessment", *The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion*, Cambridge University Press, NY, 1989.
- MARCELLI, E., M. PASTOR ve P. JOASSART. "Estimating the Effects of Informal Economic Activity: Evidence from Los Angeles", *Journal of Economic Issues*, 33(3), 1999.
- O'HIGGINS, M. "Assessing the Underground Economy in the United Kingdom", *The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion*, Cambridge University Press, NY, 1989.
- ÖĞÜNÇ, F ve G. YILMAZ. "Estimating the Underground Economy in Turkey", *CBRT Research Department Discussion Paper*, 2000.
- SARILI, M.A. "Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonominin Boyutları, Nedenleri, Etkileri ve Alınması Gereken Tedbirler", *Bankacılar Dergisi*, Sayı. 41, 2002.
- SCHNEIDER, F ve D. ENSTE. "Increasing Shadow Economies all over the World: Fiction or Reality", *IZA Discussion Paper* No. 26, 1998.
- _____. "Shadow Economies Around the World: Size, Causes ,and Consequences", *IMF Working Paper* No. 00/26, 2000.
- SETHURAMAN, S V. "The Role of the Urban Informal Sector," *The Urban Informal Sector in Developing Countries: Employment, Poverty and Environment*, ILO, Geneva, 1981.
- TEMEL, A.,A, ŞİMŞEK ve K. YAZICI. *Kayıtdışı Ekonomi Tanımı, Tespit Yöntemleri ve Türkiye Ekonomisindeki Büyüklüğü*, Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, 1994.